

Bíró Judit (ELTE TÁTK –Dékánhelyettes)

Csepeli György (ELTE TÁTK- Tanszékvezető, egyetemi tanár)

Szülőgyilkos fogvatartottak a Csillagbörtönben (Orestés-projekt)

2009 őszén a Szegedi Börtön és Fegyház lehetővé tette számunkra, hogy csaknem egy tucat olyan fogvatartottal találkozzunk, akik legközelebbi hozzátartozóikat gyilkolták meg.³²Közülük négy mutatott hajlandóságot arra, hogy kutatásunkban részt vegyen. Habár a Csillagbörtönbeli négy fogvatartott apját, nagyapját, nagyanyját, illetve nevelőanyját gyilkolta meg, kutatásunk vezérmotívuma az anyagyilkosság, melynek archetípusa a Klytaimnéstrát meggyilkoló Orestés története.

A mitológiai Orestés, ahogy azt a klasszika-filológus Kerényi Károly megállapítja³³ a krízishelyzetre előírt, ritualizált tettet követ el, amikor lemészárolja az anyját, aki a szeretőjével együtt meggyilkolta apját, Agamemnónt. Az apa halálán bosszút kell állni: ezt parancsolja nővére, Élektra is, maga Apollón pedig *isteni jóváhagyást* ad a tettnek. A tragédiák Orestése³⁴ esetében azonban a cselekedethez már morális minőség társul. A sorstragédiák a törvények szerinti létezésre

³² Az Orestés-projekt során eddig született publikációk: Bíró Judit: Jóakarók. Az anyagyilkosság mintázatai az európai kultúrában. „*Kritika*” 2010. július-augusztus. Csepeli György: A rossz esztétikája. „*Kritika*” 2010. július-augusztus. Bíró Judit – Csepeli György: Szülőgyilkosságok történeti, kulturális és társadalomlélektani elemzése. *Kriminológiai Közlemények* 68. Budapest, 2010. 123-141. pp. Az Orestés-projekt további résztvevői: Birtha Magdolna, Prazsák Gergő, Szabó Miklós

³³ Kerényi Károly: *Görög mitológia* (Ford.: Kerényi Grácia). Szukits Könyvkiadó, Szeged, 1997.

³⁴ *Aiszkhülosz drámái*. (Ford. Devecseri Gábor, Jánosy István, Kerényi Grácia, Trencsényi-Waldapfel Imre. Bev. Trencsényi Waldapfel Imre, jegyz.ell. Devecseri Gábor, Ritoók Zsigmond) Budapest, 1962; *Szophoklész drámái. Élektra* (Ford.: Devecseri Gábor); *Euripidész válogatott drámái*. Válog. és utószó: Falus Róbert. (Ford.: Élektra. (Ford.: Devecseri Gábor), Iphigeneia a taurosoknál (Ford.:Devecseri Gábor), Oresztész (Ford.: Devecseri Gábor) Budapest, 1961.

tanítanak, a korlátozás és az önkorlátozás formáit alkotják meg: az őshorda helyébe a társadalmat, az anyajog helyébe az apajogot, a vérbosszú helyébe a törvényt állítják. Az antikvitás axiális korszakában a tett már nem egyszerű rítus, hanem az egyik emberi alapszabály óriási kihívást jelentő megsértése. De éppen emiatt az európai kultúra alapmotívuma is egyben: az anya meggyilkolása magyarázatul kínálkozik a különféle sorscsapásokra, illetve tanulságul szolgál arra, hogy az embernek korlátoznia kell vágyait. Vegyük észre azt is, hogy az anyagyilkosság ősi motívuma az apa védelme: az apának az anyából eredeztethető sérelmét kell megbosszulni, ami cáfolja a zsidó-keresztény kultúrkör mítoszáét, a házasság szentségét, az Apa és Anya együttesét. A fiúnak választania kell: apja vagy anyja; a férfi vagy a női princípium.

Az Orestés-projektben a négy Csillagbörtönbeli fogvatartott *négy szöveggé konstruálódik*.

A kutatás *ötletét* egy húszéves normandiai parasztfiú, Pierre Rivere története adta, aki 1835-ben megölte anyját, két testvérét, majd minderről többszáz oldalas *visszaemlékezést* készített. Michel Foucault 1973-ban *közreadta* a szöveget³⁵, létrehozva ezzel a *dokumentum-monumentum* vizsgálati eszközét, amely Beszédhez, *önmaga reprezentációjához* segíti az elnémított szubjektumot, az anyagyilkost. 2009-ben a szegei fogvatartottaknak egyetlen instrukciót adtunk: olvassák el Pierre Riviere vallomását, majd *írjanak nekünk*.

Foucault szerint a historikus egyedüli legitim feladata az archiválás, a „közzététel”, amely mindenféle történészi segédeszköz, „ősdi akadémiai szövegelemzés” nélkül lehetővé teszi, hogy a szöveg olvasója megteremtse a maga személyes, manipuláció- és torzításmentes

³⁵ Michel Foucault *közzétételében* (1973): *Visszaemlékezés. Apám anyámtól elszenvedett fájdalomának és lelki szenvedéseinek összefoglalása 1813-tól 1835-ig*. In.: *Én, Pierre Riviere, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet* (Jószöveg Könyvek, 1999.) pp.7-205.

olvasatát. Ráadásul – érvel tovább Foucault – az addig *néma* normandiai paraszti világ megszólaltatásával, a diszkurzív térből eddig hiányzó parasztok *beszédhez juttatásával* lehetővé válik egy ismeretelméleti dokumentumtár létrehozása is. A közzététellel pedig nemcsak a „felmutatás szakrális aktusa” végezhető el, hanem szert tehetünk egy „abszolút szemtanúra” is, aki nem más, mint a gyilkos maga. S ezzel a bűn és a diskurzus összeér: a szöveg több lesz, mint puszta vallomás. A büntett folytatódik a leírt sorokban.

Pierre Riviere szövegének hátterét az a XIX. századi normandiai paraszttársadalom adja, amely a napóleoni háborúk során ahhoz a tapasztalathoz jut, hogy a szabadságért való gyilkolás normális, s amelynek valóságérzékelését a Code Civil-ben éppen akkoriban strukturálják újra a földbirtoklás jogi rendezésével. De a korabeli igazságszolgáltatási eljárások, a merev és rigid ítélkezési gyakorlat mellett feltűnik egy új, éppen ekkoriban formálódó orvosi protokoll is: a pszichiátriai. És az anyagyilkos Pierre kapcsán csatázni kezdenek egymással az igazságügyi elmeorvosi szakértői szövegek, alkalmazva a „monomániás emberölés” frissen megalkotott fogalmát, illetőleg a „beszámíthatóság”-„nem beszámíthatóság” örökérvényűnek tűnő tengelyét. A tét élet vagy halál: a szülőgyilkosságot a királygyilkossággal egy jogi kategóriában kezelik ekkoriban.

Foucault lenyűgözve *mutatja föl* Riviere szövegét: memoárjának „szépségéről”³⁶ beszél; „Letaglózott minket a vérben forgó szemű családgyilkos”³⁷ – lelkendezik; vagy éppen „csodálatos eset”³⁸-nek titulálja. A szegedi fogvatartottak szövegei vitathatatlanul míves produktumok: címmel, mottóval, idézettel ellátottak; az íves mondandó, a katartikus, drámai pillanatok eszközeivel készültek („Már

³⁶ i.m. 9.old.

³⁷ i.m. 13.old

³⁸ Sylvere Lotringer (Szerk.): Foucault Live. Collected Interviews 1964-1984. Semiotex(e), New York, 1996. 204.old.

megint az az átkozott kés”; „Mint egy színházban...”); az íráskép összeszedett, gondozott; minimális a javítás, kevés a helyesírási hiba. Láthatóan, érezhetően a szöveg gyártása során a szerzők pozíciója megváltozott: saját történetük íróivá avanzsáltak. Nem csupán főhősei annak.

Az anyagyilkosság vándormotívumai szintén feltűnnek a szövegekben. Pierre Riviere először örültnek tettei magát, mondván Isten parancsára gyilkolt, azután *feltisztul* és elismeri: a nők uralmának ledöntése vezette tettében, miközben hősi halált akart halni apjáért, akit anyja folyamatosan üzött és gyalázott. A szegedi fogvatartottak történetei fordított Orestés-történetek: ők az Anyát, a Női princípiumot választották: az ő sérelmét torolják meg az Apán a Férfi princípium likvidálásával. Mindegyik erős szeretetkötésben van anyjával (ő a jelenlegi kapcsolattartójuk), ugyanakkor a büntett elkövetésekor őt is megfenyegetik vagy megkötözik.

„Anyámnak azt mondtam, hogy megszabadítottalak tőle és tőlem is megszabadulsz, mert többet már nem látsz. De egy pár óra egerút kell. Ezért bocsánatot kértem és megkötöttem finoman a kezét, majd megcsókoltam könnyes arcát utoljára és elindultam.” (A fogvatartott édesapját gyilkolta meg.)

„Ha jól vettem ki édesanyám szavait, apám elég indulatos, agresszív volt, a balesete előtt is, utána meg még jobban! Nem értették meg egymást, az biztos! (...) Nem tudom, hogy lehetne ezt megfogalmazni, éreztem és értettem miért váltak el! Nagyon szerettem édesanyámat és tudom szebb élete van így, mint apám mellett lett volna! (...) Édesanyám újra férjhez ment egy nagyon kedves emberhez és egy emeletes-ház földszinti lakásába költöztünk! (...) Apám is újra megnősült, egy tanítónőt vett feleségül, aki igazából soha nem volt szimpatikus nekem! Szerettem anyukámnál lenni! A kijelölt látogatásokkor apám mindig elvitt magukhoz, de ott nem volt jó,

mindig veszekedés volt apám mindig ordított az embereivel, akik a műhelyben dolgoztak és mostohaanyámmal is.” (A fogvatartott édesapját és nevelőanyját gyilkolta meg)

A Csillagbörtönbeli visszaemlékezések a pre-modern közösségek értékrendje és rituáléi alapján működnek, világuk anyajogú, történeteikben az anya a leszármazás számontartásának alapja, kapcsolatuk vele és kötelezettségük iránta van, megsértését nem bocsátják meg: a vérbosszú jogos tett – az apát el kell törölni.

Orestés történetéhez a trójai háború, Pierre Riviere történetéhez a napóleoni háborúk kínálnak díszletet: a háborúkat és a bűncselekményeket pedig a gyilkolás aktusa köti össze. A szegedi fogvatartottak esetében az anómia, az értékzavar jelenik meg mint szociológiai kontextus. Egyiküknél ez különösen élesen jelentkezik: az apa vagyoni gyarapodása 1990-ben megindul és egy tíz éven át tartó tőkefelhalmozáshoz vezet, mely során különféle vállalkozások, illetőleg ingatlanszerzések indulnak meg. Mindehhez pedig az apa lokális presztízsének megerősödése társul.

1835-ben Dr. Bouchard, akadémiai orvos így ír Pierre Riviere-ről: „A hármasság, melyben bűnösnek találtatott, csakis az apja szerencsétlensége miatt kialakult felfokozott lelkiállapot következménye lehet.” Kollégája, Dr.Vastel, megyei elmeorvosintézet elmeorvos más véleményen van és az anyagyilkos – ma már így mondanánk – *diszociális, antiszociális személyiségre* hivatkozik; arra, hogy terhelt családból származik és értelmileg szétesett, érzelmileg pedig fogyatékos.³⁹

Foucault bevallja,⁴⁰ hogy Riviere történetének közreadásával elsőképpen a pszichiátereket akarta provokálni – kíváncsi volt, másképp beszélnek-e 150 év elteltével.

³⁹ Foucault, 1973. 216. old.

⁴⁰ Lotringer, 1996. 188.old.

Egy 2008-as személyiségprofil így fogalmaz az egyik szegedi fogvatartottról: „Érzelmileg színtelen, indulatlabilis, agresszivitásra hajlamos személyiség, sérelmei megtapadásával, mely indulati robbanékonyságot eredményez. Egocentrikus, megfelelő kötődésre nem képes. Hideg érzelmi viszonyulású. Morális és jellembeli gyengeségek jellemzik. Személyiségjegyei kialakulásában neveltetési körülményei is szerepet játszottak. Érzelmileg és indulatilag kiegyensúlyozott személyiség, érzelmi alkalmazkodása problematikus. Énes, nárcisztikus viszonyulású. Sérelmeit, indulatait, agresszióját felduzzasztja, rejtegeti, majd ezek robbanékony reakciókban érvényesülhetnek. Felduzzasztott indulatait, apjától átélt nárcisztikus sérelmei, visszatartott, rejtegetett, ezáltal intenzíven frusztrált érvényesülési vágya alapvető motivációként szolgálhatott a cselekményhez. A végrehajtási módot is a hosszú időn keresztül visszatartott eltűrt indulatok (düh, sértettség, gyűlölet, félelem) magyarázzák.”

Foucault-nak csatlódnia kellett: a XX. századi kegyetlen, embertelen eljárás mód és sablonos retorika abban a XIX. századi pszichiátriai diskurzusban gyökerezik, amelyet Pierre Riviere, ez a tanulatlan parasztfiú oly sikeresen manipulált a hosszas tárgyalássorozat folyamán.

Az anyagyilkossági esetek a Mítosztól a Káoszon át a Logoszig ívelő, feltűnő hasonlósága hazai pszichiáttereket is magyarázatkísérletekre ösztönzi. Paneth Gábor a hazai kriminálpszichiátria fenomenológiai alapú művelője, aki a páciens élményanyagából folytatott terápia híve, mondván az ember nem kísérleti alany, hanem a valóság megalkotásában résztvevő tudatos lény. Szerinte „...Arisztophanész Plutosz c. komédiájában fellelhető leírások a terápiás folyamatok indulásáról adván hírt, egyszersmind biztató támaszt nyújtanak a

klasszika-filológia felől egy szellemtudományos megalapozottságú terápiás tevékenység számára is.”⁴¹

Az Orestés-projekt eddigi eredményei alapján a szülőgyilkosok *beszéde* az emberről szóló tudáskorpusz része, a szülőgyilkos karakter pedig az európai kultúra produktuma.

Az anyagyilkosság sorseseemény⁴². A rossz – esetünkben az anyagyilkosság – nem csupán a jó hiánya, hanem az ember – esetünkben az anyagyilkos – eredendő egzisztenciális meghatározottsága.

A Csillagbörtönben született szövegek négy jelentéktelen, banális, nyomorúságos, hétköznapi életről szólnak, amiket a szülőgyilkosság egyedivé, rendkívülivé, hírhedtté, megörökítendővé tett. A szövegek az emlékeztetés összes módszertani sajátossága mellett még nyilvánvalóan manipulatívak is: saját világot konstruálnak, ahol a bűn visz rendet a káoszba, kifejezi az ábrázolhatatlant, szól a nyelven túlról.

Az Orestés-projekt során kapott történeteknek nincs cselekvő alánya. Az elkövetőket és áldozatokat szenvedő szerkezet köti össze elválaszthatatlanul. A szövegek, melyek mindezt megjelenítik, borzongatóan szépek. De egy szövegnél több nincs.

2011. április 28.

⁴¹ Kapcsolódó irodalmak: Paneth Gábor: *Kriminálpszichiátriai vázlatok*. Animula kiadó, 2002.; Nemes Livia: *Édes Anna*. Magyar Pszichológiai Szemle, 1992/1-2.; Hoyer Mária: *Sóvárgás és szenvedés*. L'Harmattan, 2010

⁴² Tengelyi László: *A bűn mint sorseseemény*. Atlantisz, 1992.

Judit Bíró – György Csepeli: Parenticide Convicts of Csillag Prison (Orestes Project)

In the year 2010 the researchers of the Faculty of Social Sciences at the Eötvös Loránd University Budapest contacted four convicts of Csillag Prison in Szeged, asking them to write down their “confessions”: they all had killed close relatives of theirs. The goal of the Orestes Project is to dissolve the contradiction, that while the murder of a parent is at the very top of the hierarchy of ‘simply unacceptable deeds’, the motif of parenticide is constantly found in efforts to explain calamities, and serves as a compass to restrict human desires in the works of several millennia’s worth of European culture.